

*Інна Ченбай
м. Черкаси, Україна*

ОБРАЗ ДИТИНИ-СИРОТИ В ТВОРАХ УСНОЇ НАРОДНОЇ ТВОРЧОСТІ

Звернення до усної народної творчості при вивченні питань сирітства є необхідним, адже саме знання й досвід народу, що знайшли відображення у фольклорних творах, є складовою основи для розвитку сучасних педагогічних знань. Аналіз цих творів дозволяє провести паралелі з теперішнім часом, глибше зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки сучасного сирітства.

Етнопедагогічні дослідження в основному стосуються явищ дитячого побуту, обрядів, звичаїв та вірувань, що стосуються дитини. М. Стельмахович розглядає питання виховання сиріт та напівсиріт у контексті української родинної педагогіки, указуючи на необхідність розробки спеціальної сирітської педагогіки. Окремі питання висвітлюють у статтях Н. Ганнусенко, Т. Мацейків, О. Семиног. Соціальне виховання сиріт у родоплемінних слов'ян у архаїчний період розглядає В. Дейна.

Термін «сирота» має певні відмінності в історичній та сучасній трактовці. Так, традиційно сиротою вважалась «дитина або неповнолітній, у якого помер один або обоє з батьків» [2, с. 586]. На відміну від цього, сучасне тлумачення включає і категорію дітей, сім'ї яких неспроможні їх виховувати, сиріт при живих батьках, тобто соціальних сиріт. Однак, разом з тим у народній поетичній творчості дітей, у яких помер батько, називають удовиченками. У випадку ж смерті матері дитина завжди називалась сиротою, що є відображенням ранніх традицій родинного звичаєвого права, у якому спорідненість велась по матері: «Отець вмере, то півсирота, а мати (вмере), то вже цілая сиротина». Утрата матері ставала основною причиною бездоглядності та безпритульності, виникнення хаосу на противагу порядку:

Ой піду я на городчик,
Скопаю на грядку,

Нема мамки рідненької,
Та й нема порядку.

Більш широкий зміст вкладає в термін «сирота» В. Даль, знімаючи вікові обмеження: це «взагалі безпомічний, самотній безпритульний бідняк, у цьому значенні і старики та баби зуть себе сиротами, і так же зуть убогих та жебраків» [1, с. 188]. Подібний же зміст має і прислів'я: «Не то сирота, що роду нема, а то сирота, що долі нема».

У народній традиції вважалось, що смерть батька чи матері страшна не сама по собі, а наслідками для живих, для дітей у першу чергу. Доля сироти

важка й незавидна. Тяжке становище сироти в народній поетичній творчості визначається таким чином: «Нема що їсти, нема пити, немає й роду, щоб поговорити», «Бідну сиротину ніхто не приголубить», «За сиротою журба за журбою», досить часто у прислів'ях зустрічається тема сліз: «Сиротою жити – сльози лити» («Сиротою проживати – гіркі сльози проливати»), «Хто сиротою не бував, той не наплакувався», «Ніхто не бачить, як сирота плаче».

Відзначається складність матеріального становища, відсутність їжі, одягу: «Ніхто того не відає, як сирота обідає, а всяк тее бачить, як сирота плаче», «На сиротині – латана свитина». Не просто елементом одягу, а синонімом материнської турботи й ласки виступає в народній творчості біла сорочка: «Як мати рідненька, то й сорочка біленька», сирота ж є обділеною і в матеріальному, і в духовному: «Тоді сироті Великдень, як білая сорочка».

Дитина, що залишилась без сім'ї, відчуває власну безпорадність: «без роду, без плем'я – без привіту, без совіту», на її життєвому шляху часто зустрічаються перешкоди: «Як сироті женитися, так і ніч мала» («Як сироті женитися – то й день малий»). Народна творчість демонструє і приклади негативного ставлення до сироти: байдужість: «Ніхто не бачить і не чує, як сирота плаче і горює», ця байдужість може змінюватись лише суспільним осудом у випадку нетипової поведінки дитини: «Ніхто не баче, як сирота плаче, а як за скаче, то всяк побаче», сироти викликають недовіру та стереотипні уявлення про девіантність поведінки: «У сироти два роти, один їсть, другий бреше», у ставленні оточуючих характерними є образи та фізичне покарання: «Сироту лають і б'ють, та плакати не дають», «Сироті життя, як горох при дорозі: хто йде, той і скубне» («Сиротина, як билина при битій дорозі, хто не пройде, той і скубне»), «Сироту і вдовицю, то й тріски б'ють».

У характеристиках майбутнього сироти народна творчість визначає дві тенденції: по-перше, сподівання на краще, надія на покращення становища: «Сирітська сльоза не капає дарма», «Сирітські сльози не пропадуть», «У сироти на подвір'ї сонце засвітить», по-друге, безнадійність і безвихідь: «Бог сиріт любить, та шастя не дає», «День і ніч я плачу, тяжко зажурилась, бодай сирота на світ не родилась». Характерно, що сирітство розглядалось у народній педагогіці як стан, що буде супроводжувати людину все життя: «Росла – весни не бачила, зросла – літечка не знала, прийшла осінь – сирітського серця не нагріла», аналогічне значення має російське прислів'я: «Кто без призора в колыбели, тот всю жизнь не при деле».

Знедоленість, що слідує за людиною, починаючи з дитячих років, сприяє проєкції долі батьків та їх передчасної смерті на власне життя, у при-

слів'ях та приказках зустрічаються навіть суїцидальні мотиви: «Сироті без роду – хоч з моста та в воду».

Однак народна творчість демонструє і приклади зовсім іншого ставлення оточуючих до дитини-сироти – жалісливе, доброзичливе. Підтвердженням цьому може слугувати велика кількість народно-поетичних, зменшувальних та зменшувально-пестливих синонімів до слова «сирота»: сиротина, сиротинка, сиротинонька, сиротиночка, сирітонька, сиротя, сиротятко, сиротятчко.

Християнська мораль вважала допомогу сироті богоугодною справою, прирівняною до коштів, відданих на церкву. Кривдження сироти вважалось гріхом. Сироти ж мали особливий статус посередника між людьми та Богом. Дитина, яка не мала опіки серед людей, отримувала її від Бога, який забрав у неї батьків, але надав сироті своє особливе заступництво, що знайшло відображення в народних прислів'ях: «За сиротою сам Бог з калитою», «Дав Господь сиротинці роток – дасть і хліба шматок», «Бог знає з неба, що сироті треба». Тому слово сироти, як і слово жебрака, швидше доходить до Бога.

Допомога сиротам, матеріальна та моральна, психологічна, надавалась усім світом, громадою: «З хати по нитці – сиротині свитка», «Чужа ласка – сироті Вєликдень».

Улаштування дитини-сироти в сім'ю могло здійснюватись за ознакою спорідненості або ж на виховання її могли взяти люди, біологічно не рідні. Найбільш часто опікунами були близькі, а у випадку їх відсутності – далекі родичі: «Батька немає – старший брат батько, а матері немає – старша сестра мати».

Характерно, що в проаналізованих текстах українських народних пісень змальовується життя дитини-сироти в сім'ях дорослих братів та сестер або рідних дядьків і тіток та відсутні згадки про виховання після смерті батьків бабусями й дідусями. Дитина-сирота, яка виховувалась у сім'ях родичів, вимушена була тяжко працювати, могла терпіти нарікання й через те, що вона виявлялась тягарем для чужої сім'ї, що змушена її утримувати.

Узяти на виховання сироту на правах рідної дитини могли й люди, які не мають з нею родинних, кровних зв'язків, – названі батьки. Найчастіше в творах народної творчості, зокрема, в казках відтворюється ситуація прийняття дитини бездітним подружжям. Сім'я, яка не має власних дітей, у народному світогляді вважалась нещасливою, неповноцінною, такою, що не приносить користі й не має майбутнього. Це відображено в народних прислів'ях («Бездітна сім'я – це безплідне дерево»). У казці «Про Марка Бага-

того і Василя Безрідного» появу новонародженого хлопчика в повітці бездітного подружжя сусіди сприйняли таким чином: «Це тобі, Марко, Бог щастя послав! Мусиш цю дитину за сина взяти». Прагнення мати дитину не покидає бездітну шлюбну пару до старості, і реалізацію саме цього прагнення відтворено в народних казках, де за допомогою дії чарівних сил у таких людей з'являється дитина, що несе за собою радість, утіху й розраду: «Телесик» – маленький синок став з деревинки, «Кривенька качечка» – качечка перетворилась на дівчину, «Красноцвіт» – маленький хлопчик з'являється з яєчка, яке чоловік знайшов у корчі, «Зноско» – дід зібрав у решето 101 яйце, і з кожного яйця хлопчик вилупився, «Семиліточка» – дівчинка знайшлась у лісі, «Сніжниця» – дід і баба скатали дитину із снігу. Узяти на виховання дитину-сироту могла й багатодітна сім'я, що відтворено в народних прислів'ях: «Де шість росте, там і сьоме прилаштується».

Аналіз змісту поняття «сирота» в усній народній творчості показав, що до їх складу відносили, використовуючи сучасну термінологію, біологічних сиріт, напівсиріт та в переносному значенні термін використовувався для визначення знедолених. Таким чином, соціальне сирітство, поширене на сучасному етапі, є наслідком прорахунків у соціальній політиці, знищення моральних ідеалів минулого.

Утрата батьків для дитини страшна своїми наслідками: бідність, поневір'яння, сум, відсутність перспектив подальшого щасливого життя. Виховання поза сімейним середовищем призводить до того, що відчуття сирітства супроводжує людину все життя. Ставлення в суспільстві до проблем сирітства завжди було неоднозначним: з одного боку, жалість та співчуття, з іншого – байдужість та відверті знущання. Тому при сучасних тенденціях реформування системи опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, велику увагу необхідно приділити питанням формування позитивної суспільної думки щодо питань сирітства.

Список літератури: 1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В. Даль. – М.: Рус. яз., 1991. – Т. 4. – 684 с. 2. Ожегов С.И. Словарь русского языка: ок. 57 000 слов / С.И. Ожегов / под ред. Н.Ю. Шведовой. – 19-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1987. – 750 с.